

A török népek vallásai

A török népek vallásai

Filológiai tanulmányok
a török vallásos szövegek köréből

Altajisztikai Tankönyvtár 4.

A török népek vallásai

Filológiai tanulmányok a török vallásos
szövegek köréből

Altajisztikai Tankönyvtár 4.

SZTE Altajisztikai Tanszék
MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoport

A török népek vallásai

Filológiai tanulmányok
a török vallásos szövegek köréből

Szerkesztette

Biacsi Mónika és Ivanics Mária

Szeged
2014

© SZTE, Altajisztikai Tanszék

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by other means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission in writing of the author or the publisher.

Printed by: TiszaPress Nyomda, Szeged

ISBN: 978-963-306-342-2

ISSN: 2062-9036

Tartalomjegyzék

Bevezető (Ivanics Mária)	7
Ősi hitvilág a török népeknél	23
Égkultusz.Tengrizmus a korai törökségnél. Szemelvények a II. Türk Kaganátus felirataiból (Eördögh Balázs)	25
Felhasznált irodalom	47
Az ősi hitvilág nyomai. Szemelvények a „pogány” Oguz-náméból (Danka Balázs)	49
Felhasznált irodalom	67
Az iszlám és egyes irányzatai a török népeknél	69
Az iszlám kezdetei Közép-Ázsiában. Szemelvények a Kutadgu Biligből (Dobrovits Mihály)	71
Felhasznált irodalom	86
A népi iszlám a steppén. Szemelvények Ötemis Hadzsi krónikájából (Szabolcs Krisztina)	88
Felhasznált irodalom	105
Alevi-bektasi vallásosság az Oszmán Birodalomban és Törökországban. Szemelvények az ásíksversekből (Sudár Balázs)	108
Felhasznált irodalom	129
Az iszlám misztika és a szúfizmus. Szemelvények a török nyelvű szúfi irodalomból (Eördögh Balázs)	131
Felhasznált irodalom	154

Egyéb vallások a török népeknél	155
Buddhizmus a török népeknél. Szemelvények a Szitápatrából (Porcio Tibor–Vér Márton)	157
Felhasznált irodalom	170
Manicheizmus a török népeknél. Szemelvények a Huasztuaniftből (Danka Balázs)	172
Felhasznált irodalom	186
Latin kereszténység a török népeknél. Szemelvények a Codex Cumanicusból (Kovács Szilvia–Göncöl Csaba)	188
Felhasznált irodalom	208
Judaizmus a török népeknél. Szemelvények krimcsak és karaim bibliai szövegfordításokból (Olach Zsuzsanna)	211
Felhasznált irodalom	230
A terminológiai szójegyzékben használt rövidítések	233
Török vallási terminológiai szójegyzék	235
Név- és tárgymutató	248
A török nyelvű szövegek átírási táblázata	263
Facsimile mutatók	265
Térképek (Nagy Béla).....	273
A szerzők rövid tudományos életrajza	277
Contents	281
English-language guide to the volume	283

Judaizmus a török népeknél. Szemelvények krimcsak és karaim bibliai szövegfordításokból

(OLACH ZSUZSANNA)

A török népek történetük folyamán, a judaizmus különböző ágaival találkoztak, melynek nyomait a rabbinita és a karaita hitre áttért török nyelvű közösségek hordozták, illetve hordozzák. A judaizmus klasszikus ága a rabbinizmus. A világ zsidóságának túlnyomó többsége a judaizmus ezen ágának követője. A rabbinita zsidóság mellett, hogy a karaitákhoz hasonlóan szent könyvének a héber Bibliát tekinti, elismeri a szóbeli hagyományokat, a Talmudot is. Az általánosan elfogadott nézetek szerint a karaitizmus a 8. század folyamán alakult ki a mai Irak területén. Kialakulásában a judaizmus gyökereihez való visszatérés vágya játszott nagy szerepet, emiatt a kutatók ezt az irányzatot és annak jelentőségét sokszor a reformációhoz hasonlítják.¹ Irak területéről a karaitizmus idővel elterjedt Egyiptomban, a Bizánci Birodalomban és Kelet-Európában. A karaitizmus virágkorát a 10–12. században élte. A századok folyamán a karaiták hitvitáinak, tudományos irodalmának nyelve a vallás terjedésével és központjának földrajzi áthelyeződésével Jeruzsálemből Konstantinápolyba, majd onnan a Krímbe és Litvániába került, nyelve pedig arabról héberre változott (Heller-Nemoy 1973²: 761–781).

A karaitizmus legfőbb sajátossága, hogy csakis a héber Bibliát fogadja el, a Talmudot elutasítja. A vallás alapítójának tartott Ánán ben Dávid (kb. 715–kb. 795) szavai fejezik ki a karaitizmus lényegét a legjobban: „Tanulmányozd alaposan a Tórát, és ne bízz meg az én véleményemben!” (Heller-Nemoy 1973²: 765).

¹ Az újabb kutatások szerint a karaitizmus kialakulása hosszabb folyamatnak tekinthető, melyben nem csak Ánán ben Dávidnak, de leszármazottainak is, illetve a muszlim területeken működő szektáknak is szerepe volt. Gil szerint a karaitizmus nem a judaizmustól való elkülönülés vágyával alakult ki, sokkal inkább a judaizmus iránt megnövekedett érdeklődés, valamint az iszlám felbukkanása és terjedése eredményezte a karaitizmus létrejöttét. A különböző szekták egyesülésével a karaitizmus igazi kialakulása a 9. századra tehető inkább (Gil 2003: 114–115).

JUDAIZMUSRA TÉRT TÖRÖK NÉPEK

Rabbinita török népek: a kazárok

A történeti török népek közt egyetlen nép kapcsán szólnak a források a zsidó vallás felvételéről. A kazárok a 7–10. század közötti időszakban Kelet-Európa egyik legnagyobb hatalmaként a Volga–Don steppe vidéktől a Krím félszigetig, valamint az Észak-Kaukázusig terjedő hatalmas területet uralták (Golden 1980: 58–67). A kazár uralkodó réteg tagjai valamikor a 8. század végén, a 9. század elején váltak a rabbinita judaizmus követőivé, ám a vallás felvételének körülményeiről nincsenek hiteles források (Golden 1998: 223). A rendelkezésre álló, kazárok által írt egyik legfontosabb forrás József kagán levele.

József, a kazár kagán a córdobai Haszdáj ben Sapruttal folytatott levelezést a 10. század közepén.² Levelében József elmeséli a kazárok zsidó hitre térésének történetét. Eszerint Bulán beg három alkalommal is olyan álmot látott, amelyben megjelent egy angyal, aki gazdagságot és hadi sikereket ígért neki a zsidó hitre térés esetén. Az esetről értesülve a bizánci és az arab uralkodó követeket küld a kazár kagán udvarába, hogy az a három nagy monoteista vallás képviselőinek vitája alapján eldöntse, melyik vallást szeretné felvenni. A vitából a zsidó tudós került ki győztesen, így Bulán (789–809) zsidó hitre tért (Golden 1980: 121; Golden 2007: 147).

Habár a kazár uralkodó zsidó hitre tért, és a későbbiekben kagának is csak az uralkodó dinasztia judaizált tagjaiból válhattak, a judaizmus nem terjedt el széles körben a birodalomban, nem lett államvallássá (Golden 1990: 262–263).

Rabbinita török népek: a krimcsakok

A ma élő török nyelvű népek közt csupán egyetlen népet találunk, amely valamikor a judaizmus rabbinita ágát gyakorolta,³ a krimcsakokat. Nyelvüket, a török nyelvek kipszak ágába sorolt krimcsakot beszélői száma alapján veszélyeztetett nyelvnek tekintik.

Maroknyi közösségeik manapság szétszórtaan élnek a világban: pár százan vannak a Krím- félszigeten (központjuk Szimferopol), viszonylag nagyobb számban Oroszország különböző részein (pl. Novorosszijszk,

² A levelezést magyar nyelven is megjelent, lásd: Spitzer–Komoróczy 2003: 68–103.

³ A krimcsakok teljesen feladták vallásuk gyakorlását, korábbi életvitelük csak nyomokban, a krimcsak konyhaművészetben és az ünnepnapok elnevezésében érhető tetten (Polinsky 1991: 125, 127).

Szentpétervár, Moszkva), Ukrajnában, Izraelben és néhány százan az Amerikai Egyesült Államokban élnek (Kizilov 2009: 68).

Nyelvüket illetően Polinsky (1992: 157) azon az állásponton van, hogy a krimcsak a krími tatár nyelv középső/parti nyelvjárása. A krimcsak nyelvjárásai pedig aszerint tükröznek kipcszakosabb vagy oguzosabb sajátosságokat, hogy a helyi krími tatár népesség nyelve mennyire maradt meg kipcszaknak, vagy mennyire hatott rá az évszázadok folyamán az oguz nyelvágba sorolható oszmán török nyelv (Erdal 2002: 118).

A krimcsakok *jehudi*-nak, azaz ‘zsidónak’, illetve *szrel balalari*-nak, azaz ‘Izrael gyermekeinek’ nevezték magukat. A krimcsak elnevezés csak 1859-ben, egy orosz iratban tűnt fel először. Az elnevezés azt a török nyelvű, rabbinita zsidó népet takarta, mely már az orosz annektálás előtt (1783) a Krímbe élt. Az orosz nyelvben használt kifejezést átvéve, a krimcsak elnevezést önmagukra csak a 19. század végén, a 20. század elején kezdték el használni (Zand-Kharuv 2007²: 357).

A krimcsakok eredetüket tekintve három fő csoportból alakultak ki: a 11–12. század folyamán a Bizánci Birodalomból betelepült zsidókból, akik a keresztes seregek zaklatásai elől menekültek a krími területekre; a 14–16. század folyamán a Krímbe telepedett szefárd zsidókból; illetve a kelet-európai askenázi zsidókból, főként a Krím oroszok által történt annektálása után.⁴ A krimcsak családnevek alapján megállapítható, hogy a krimcsakok közt a szefárd elem a legjelentősebb (Polinsky 1991: 123-125).

A 15–18. század folyamán feltehetőleg problémamentesen éltek a Krími Kánság (1441–1783) területén, főként kereskedelemmel foglalkoztak. A karaim közösséggel összehasonlítva azonban a krimcsakok szegényebbek voltak (Polinsky 1991: 125).

Első lakhelyeikről ugyan nincsenek feljegyzések, mindazonáltal valószínűnek tűnik, hogy eleinte a Krím félsziget part menti szakaszain éltek, majd a török térhódítással mindinkább a belső területek felé szorultak. A további expanzió miatt később ezekről a területekről is távozniuk kellett. Például a kaffai (ma Feodoszija, Krím félsziget) és a solhati (ma Starj Krim, Krím félsziget) krimcsakok a 16. század folyamán kénytelenek voltak mindinkább a szárazföld belseje felé vándorolni. A 18. század vé-

⁴ A világ zsidóságát két nagy vallási-kulturális csoportra lehet osztani. Mindkét csoport a kora középkorban alakult ki. A szefárd zsidóság az Ibériai-félszigeten, míg az askenázi zsidóság a mai Németország nyugati részében. A keresztes háborúk végével az askenázi zsidóság áttelepült Kelet-Európába. A két csoport különbözik némileg liturgiájában, illetve a héber nyelv kiejtési hagyományáiban. Ezek a csoportok nyelvileg is elkülönülnek, az askenázi zsidók a német nyelv egy nyelvjárását, a *jiddist* használják, míg a szefárdi zsidók a spanyol nyelv általuk használt variánsát, a *ladinót* beszélik (Karesh - Hurvitz 2006: 32–34, 461–463, De Lange 1996: 116–121).

gére fő központjuk Karaszubazar (ma Bilohirszk, Krím félsziget) lett, amelyet egészen a szovjet időkig krimcsak fővárosnak tekintettek. Nagy számban költöztek krimcsakok Szimferopolba is (Polinsky 1991: 126).

Az orosz forradalom és a polgárháború idején tömegesen menekültek el krimcsakok a Krímből a Kaukázus vidékére, Törökországba és Palesztinába. A második világháború idején, a náci zsidóüldözés következményeként számos krimcsak lett a holokauszt áldozata. Elsősorban a már korábban kitelepített nők és gyermekek, illetve a fronton harcoló krimcsak katonák éltek túl az üldözést (Polinsky 1991: 126–127). A második világháború után nyelvük és etnikai kultúrájuk szinte eltűnt, életmódjukat a városi orosz környezet határozza meg a mai napig. (Polinsky 1991: 127).

A krimcsakok rabbinita hitre téréséről nincsenek hiteles történelmi forrásaink, így annak körülbelüli idejéről, az áttérés körülményeiről nem tudunk semmit. Vallásukat ma már nem gyakorolják, melyben nagy szerepet játszott a Szovjetunió évtizedekig tartó vallásellenes politikája (Polinsky 1991: 123).

Szemelvények: krimcsak nyelven írt szövegek

Jelen fejezetben a *Nisszim ve niflaot (Csodák és varázslatok könyve)* című krimcsak műből közlünk néhány részletet (a továbbiakban JNN). A jeruzsálemi Ben Zvi Intézet könyvtárában őrzött kézirat könyv formában 1907-ben jelent meg Jeruzsálemben, szerzője Nisszim Lévi Csakcsir. A mű tulajdonképpen az Egyiptomból való szabadulás történetét meséli el, melyet *pészah* ünnepén a gyerekeknek olvastak fel.⁵ Habár alapvetően bibliai történetekről van szó, ezek inkább a szóbeli hagyományokat tükrözik és nem konkrét bibliából vett szövegrészek halmaza (Erdal–Ilanbay 2000: 39–40).

A krimcsak szövegek átírásához turkológiai átírást használtam, amely tükrözi a feltételezhető krimcsak kiejtést (ld. átírási táblázat).

⁵ Pészah, vagyis a kovásztalan kenyér ünnepe (pászkaünnep), melyen az egyiptomi fogságból való megmenekülésre emlékeznek (Oláh 2005: 51–54).

1. üç günden ayaq üzärinä yürüdü çiqti o määradan başladı gäz-meyä dängiz yalisında kötärdi gözünü vä kördü güneşni büyük yarıqlı vä şafafli bir şey fikir ätti göñlünde

5. bäsperi bu olmalidir duşyanıñ efändisi diyin baş urdu oña aşşam olduqta günäş battı çiqti ay vä yıldızlar dedi gändi gändinä ki men yañıldım günäş olmamalidir tañrı zeyrä muna şafafı söndü kätti quveti ämmä bu ay vä yıldızlar olmalidir duşyanıñ sahabu diyin onlara baş urdu

10. sabax oldu ay vä yıldızlar görünmediler geynä çiqti günäş aydınliqına ol sa'at farqına gitti dedi ki nä güneş tañrı iken nä ay ama bunlarıñ üstünä büyük tañrı olmalı çoq aqılı ilen tanidi büyük tañrını ki yaratmış kökni vä yerni vä mañlütlerini vä insanları vä jümlä bäriaları

1. Három nap múlva *Ábrahám* lábra állt és járt. Kiment a barlangból, és sétálni kezdett a tenger partján. Felemelte tekintetét, és meglátta a napot, egy nagy fényű, ragyogó valamit. Azt gondolta a szívében:

5. „Ennek nyilvánvalóan a világ urának kell lennie” - mondta, és imádni kezdte azt. Amikor este lett, a nap lenyugodott, feljött a hold és a csillagok. Azt mondta magában, „Tévedtem, a nap nem lehet isten.” (Mert íme, fénye elhomályosult, ereje eltűnt.) De ez a hold és a csillagok kell, hogy a világ urai legyenek” – mondta, és imádni *kezdte* azokat.

10. Reggel lett, a hold és a csillagok nem látszódtak. Ismét kiment a nap fényességére. Akkor megértette *azt*,⁷ és azt mondta, hogy: „Sem a nap, sem a hold nem istenek. De ezek fölött kell, hogy legyen egy nagy Isten.” Nagy értelmével felismerte a hatalmas Istent, aki megteremtette az eget és a földet, az élőlényeket és az embereket és az összes teremtményt.

⁶ A szöveg az f. 3a. (18) – f.5a. (12) közti sorokban található (Erdal & Ianbay 2000: 46–50).

⁷ Szó szerinti fordításban: ‘Akkor felismerte (a különbséget)’.

15. böylä büyük tañrı vardır diyin tanıdı bildi farqına gitti üçünjü günü anasınñ çoq janı ašaldıqtan balasına dedi ki varayım ölgä baqıyım šu dilber balamnı añap naslı olğan iken sağ qalğanmı iken yoqsa ki ayuv börü paraladımı onu yağud ačlıqtan öldümü iken diyı. gäldi baqtı mäarağa

20. göreyir ki biraqtıgı yerindä yoqtır balası lakin öldä gäldiktä anası avram görmüş anasını tanımış añladı ki janı ašaldıqtan balasına gäldigini araštırmaya dedi anasına anam kimni araštıraysın dedi anası üç gün eväl bu mäarağa gälip doğurmuş edim buraqıp gitmiş edim balamnı

25. šindi baqayım yoqtır yerinä onu araštırayırım añap nä oldu iken nimrod pađışanñ gäzerasından qaçıp qorçup buraqıp gitmiş edim anğı yaman kiyik paralagan iken balamnı diyı yanıqtı

15. Mondván, hogy van egy ilyen hatalmas Isten, felismerte, megismerte őt, és tudatában lett *létezésével*.⁸ Harmadik nap anyja szíve nagyon vágyott gyermeke után. Azt mondta *magában*, hogy „Elmegyek a pusztába, hadd nézzem meg drága gyermekemet, vajon hogy van? Életben van-e, vagy széttépte őt egy medve *vagy egy* farkas? Vagy éhenhalt-e?” – mondta. Eljött *hát*, és benézett a barlangba.

20. Látja, hogy gyermeke nincs ott azon a helyen, ahol hagyta. De amikor édesanyja a sivatagba jött, Ávrám⁹ meglátta, és megismerte édesanyját. Megértette, hogy szíve vágyott gyermeke után, és eljött megkeresni őt. Azt mondta az édesanyjának: „Anyám, kit keresel?” Azt mondta az édesanyja: „Három nappal ezelőtt ehhez a barlanghoz jöttem, gyermeket szültem, *majd* a gyermekemet itt hagytam.

25. Most nézem, de nincs a helyén. Őt keresem. Vajon mi történhetett vele? Nimród¹⁰ király parancsa elől menekültem, féltem, itt hagytam s elmentem. Vajon melyik vadállat téphette szét a gyermekemet?” – bánkódott.

⁸ Itt feltehetőleg a megismerés három fokozatáról van szó: a tapasztalásról, azaz felismerésről, a tudásról, tehát megértésről, és a mástól való megkülönböztetésről, vagyis azonosításról. Eszerint fordíthatnánk így is: „Mondván, hogy van egy ilyen hatalmas Isten, felismerte, megértette(?) és azonosította őt.”

⁹ Az Ávrám, Ávrám az Ábrahám név változatai.

¹⁰ Nimród Noé fiának, Kámnak a leszármazottja. A Biblia nagy vadászként tartja számon.

30. dedi avram anasına anam qorqmayasın seniñ doğurduğu ävladın allaxqa bek maypul oldu sen buraqtığın kibik meni şu sa'at hašem yitbaraç oldur büyük tañrısı duñyanıñ ki oturur köklerde vä baqar aşahada qullarını yolladı malañını yanıma o aşattı maña kiygizdi meni sa'atında ayaq üzärindä gäzdirdi meni vä malaç ilen laf idmeyä quvet värdi maña aqıl fikir värdi maña

35. duñyanın efändisini tanıdım oldır büyük tañrı ki oturur köklärdä yaratmışdır jümlä duñyalar-nı da insanlarnı dedi anası janım oğlum varmidir nimroddan başqa büyük tañrı duñyada dedi avraham oña anam bileysin ki nimrod allax digildir bir şeyge qadirlıqı yoqtır naslı ki babası öldü gäçti gitti duñyadan öylä de nimrod oğlu öler geçär giter duñyadan

40. gändini ölümdeñ qutaramaz maalim olsun saña anam ki duñyanıñ büyük tañrısı vardır birdir äki digildir onuñ büyükli-kinä qarar qıyas yoqtır öldürgeñ da tırgızgeñ odır padişalarğa höküm达尔ıq värgen odır

30. Ávrám azt mondta édesanyjának: „Anyám! Nem kell félned! A gyermek, akit szültél, Istennek nagyon kedves volt. Amint itt hagytál engem, az Áldott Nevű, aki a világ hatalmas Istene, s a mennyekben lakozik, és vigyáz alatt a szolgálára, elküldte angyalát hozzám. Ő enni adott nekem, felöltöztetett. Amikor eljött az ideje, megtanított járnı, és képességet¹¹ adott nekem, hogy beszéljek az angyallal. Értelmet és a gondolkodás *képességét* adta nekem.

35. Megismertem a világ urát, ő a hatalmas Isten, aki a mennyekben lakozik, s az egész világot és az embereket teremtette.” Azt mondta az édesanyja: „Lelkem, fiam! Van Nímródön kívül másik hatalmas Isten a világon?” Azt mondta Ávrám neki: “Anyám! Tudd meg, hogy Nímród nem isten. Nincs hatalma semmi felett. Ahogy az apja meghalt, eltávozott ebből a világból, úgy Nímród, az ő fia is meg fog halni, el fog távozni ebből a világból.

40. Nem tudja megmenteni magát a haláltól. Tudd meg, Anyám, hogy van a világnak egy hatalmas Istene! Ő egy, és nem kettő. Az ő nagyságához hasonló nincs. Ő az, aki elpusztít, és aki elevenít, ő az, aki uralmat ad a királyoknak.

¹¹ Eredeti jelentése *quvet* ‘erő, hatalom’, de lehet ‘értelmi, szellemi képesség’ jelentése is (Zenker 1866-1876: 712).

45. günešni ayni vä yıldızlarni mazallarni gäzdirgen odir insanlarga käfsizlik värgen da sađliq värgen odir zänginlik faqirliq värgen odir onuñ qudretindädir zänginni fiqarä ätmek da faqirni zänginlätmek yoqtir ondan gizli bir şey duñyada

50. çirımlamaz da yuqlamaz muqayitdir duñyasına eyi yolda yürügen kimsälergä eyilik verir bu duñyada vä gelejäk duñyada mülkün digil anam insan ävladına allaxnıñ büyüklikini añlatıp bitirmeyä soñu yoqtir onuñ birlikiniñ vä büyüklikiniñ ändi var babama bu sözlärni añlat ki inanmasın nimrod padišağa

55. zeyrä o da bizim kibik insandan dođma insan balasıdır topraqtan yaratılmıştır kölegä kibikdir naslı ki kölegä gelir geçär o da gelir geçär bu duñyadan

45. ő az, aki mozgásban tartja a napot, a holdat és a csillagokat, csillagképeket. Ő az, aki betegséget okoz, és egészséget ad az embereknek, ő az, aki gazdagságot vagy szegénységet ad. Az ő hatalmában áll a gazdagot koldussá tenni, és a szegényt gazdaggá tenni. Nincs titok a világon őelőtte.

50. Nem szendereg és nem alszik, gondját viseli a világnak. A jó úton járóknak jót ad ebben a világban és az eljövendő világban is. Nem lehet a végére érni, Anyám, az ember gyermekének elmagyarázni Allah nagyságát. Vége nincs egyedülvalóságának és nagyságának. Most menj apámhoz, és mondd el neki ezeket a szavakat, hogy ne higgyen Nimród királynak!

55. Mert ő is, mint mi, embertől született, ember gyermeke, földből teremtetett, árnyékhoz hasonló. Ahogy az árnyék jön és eltűnik, ő is jön, majd eltűnik ebből a világból.

1. baq babam inam eyt büyük tañrğa ki vardır duñyada qonar köklerde xay vāqayamdır qadirlıq onuñ elindädır o birdir äki digildir jemi duñyalarnı köklärni vā yärni vā jemi mañlüqätlerini yaratqan odır öldürgen vā tırgızgen odır ärkezniñ qismetini keräklerini yetiştirgen odır duñyanı gäzdirgen odır iyi kimsälerä iyilik verir feynalıq ätkenlergä yamanlıq verir

5. saqın babam inam ätmeyesin ol nimrod qafırgä vā onuñ avoda-zarasına iç baş urmayasın zeyrā onuñ elindä bir qadirlıq yoqtır ama tañrısı kökniñ ki onuñdır er bir qadirlıq küçülük oña qulluq ätmelisin oña baş urmalısın vā oña işanmalısın büyük qadır tañrı odır böylä joğaplar söyledi babasına vā em çoq mämläkätlerde böylä joğaplar ilen teylal çağırıp çoq sözler ilen añlatması ilen çoqların aqılları qandı inandılar tanidilar büyük tañrını bildiler çay vāqayam oldugunu vā ärkez päsällerini buracılar

10. başladılar hašem yitbarayqa qulluq ätmegä

1. Nézd, Apám! Higgy a hatalmas Istenben, aki létezik a világban és a mennyekben lakozik! Örökkévaló Ő, a hatalom az ő kezében van. Ő egy és nem kettő, az egész világot, a mennyeket és a földet és minden teremtményét Ő teremtette. Ő az, aki elpusztít és Ő az, aki elevenít. Ő az, aki irányítja mindenki sorsát és szükségleteit. Ő az, aki a világot mozgatja. Jósággal fizet a jóknak, rosszat ad a rosszat tevőknek.

5. Légy óvatos, Apám! Ne higgy az istentelen Nimródnak, és soha ne imádd az ő bálványát, mert az ő kezében nincs hatalom! Hanem a Mennyek Urának, akié minden hatalom és erő, neki kell szolgálnod, imádnod kell Őt, és bíznod kell benne. Ő nagy és hatalmas Isten.” Efféle kijelentéseket tett apjának. És számos országban efféle kijelentésekkel, kinyilatkoztatásokkal, sok szóval, magyarázattal sokaknak az értelmét megvilágította, hitték és elismerték a nagy Istent, felismerték örökkévaló voltát, és mindenki elhagyta bálványát.

10. Elkezdtek az Áldott Nevűt szolgálni.

¹² A szöveg Erdal és Ianbay kiadásában az f. 9b. (2) – f. 10a. (4) sorokban olvasható (2000: 46–50).

1. färyaz ättiler yisraeller haqadoš baruḡ huğa vä täfila ätti moša rabenu vä yibärdi hašem yitbaraḡ atäš diräki yisraelleriḡ vä misrilermiḡ arasina öylä ki kästi aralarini mülkün olmadı paroga yanašmağa yanlarına dedi haqadoš baruḡ hu moša rabenuğa

5. al qoluğa tayaqıñı anğisi ki šem hamäforaš qazilmış onda vä ur dängizni onuḡ ilen yarılısın vä käčsinler yisraeller quruluqta

1. A zsidók az Úrhoz¹⁴ kiáltottak. Mózes, a tanítónk pedig imádkozott. És küldött az Úr, áldott legyen a neve, egy tűzoszlopot a zsidók és az egyiptomiak közé. Ily módon vágta el őket egymástól. Lehetetlenné vált a fáraó számára hogy a közelükbe férközzön. Így szólt az egyetlen, áldott Úr Mózeshez, a tanítónkhoz:

5. „Vedd kezedbe botodat, melyre az Isten neve van vésve, és üss a tengerre azzal, hogy szétváljon, és átkeljenek azon a zsidók szárazon!”

Karaita hitre tért török népek: a karaimok

A karaita hit gyakorlói közt egyetlen török ajkú nép van, a karaimok, akik a fent említett krimcsakokhoz hasonlóan kipcsak török nyelvet beszélnek (Johanson 1998: 82). A karaim elnevezés a héber *ķara* „olvasni” jelentésű szóból ered, melynek többes számú alakja a *ķaraim*, vagyis „akik (a Bibliát) olvassák”. Nevük tehát hitük legfőbb sajátosságára utal vissza.¹⁵

A karaimok lakóhelyük és az általuk beszélt nyelvjárás alapján három nagyobb közösségre oszthatók: krími karaimokra, halicsi-lucki karaimokra és troki karaimokra. A krími karaimok a Krím félszigeten élnek, központjaik Jevpatorija (Gözleve) és Szimferopol. A halicsi-lucki közösség a mai Ukrajna területén él, központjaik Halics és Luck városa. A beszélők száma alapján ezt a nyelvjárást már szinte kihaltnak tekinthetjük. A troki közösség elsősorban Litvánia területén él, központjuk a mai Trakai (Csató 2006: 387). Ezen kívül Lengyelországban él még számos, főként a troki közösséghez tartozó karaim. A hitük szabályai értelmében egymással

¹³ A szöveg Erdal és Ianbay publikációjában az f. 28b. (3) – (12) közötti rész (2000: 97).

¹⁴ A krimcsak szövegben *haqadoš baruḡ hu* héber kifejezés szerepel, mely Istent jelöli, jelentése: a Szent, áldott legyen Ő.

¹⁵ Önelnevezésük (*ķaray* ‘karaim’, *ķaraylar* ‘karaimok’) szintén a héber szóra vezethető vissza.

házasodó karaim közösségek tagjai az idők folyamán keveredtek, így az egyes nyelvjárás beszélői élnek más nyelvjárási területeken is.

A karaimok korai története, megjelenésük Kelet-Európában a mai napig vitatott. Feltehetőleg regensburgi Pétahia rabbi említi először őket, aki a 12. század második felében Prágából Jeruzsálembe tett utazása során beszámol olyan „eretnek” zsidókról „Kedar földjén”, vagyis – a krími területeket leszámítva – a mai Ukrajna területén, akik nem ismerték a Talmudot, nem gyűjtöttek világosságot sabbatkor¹⁶ és imaként csak a zsolttárokat használták (Benisch 1856: 6–9).

Arra, hogy miként alakultak ki az első karaim közösségek a Krímben, több elképzelés is született. Vélhetőleg a Bizánci Birodalomból Krímbe betelepülő karaita hitű zsidók megjelenésével néhány helyi török törzs felvette azok vallását majd a Krímből szétszóródva megjelentek a mai Lengyelország, Litvánia és Ukrajna területén (Harviainen 2003: 637–643). A halicsi közösségek kialakulását a 13. századra, míg a trokiét a 14. századra datálják (Pritsak 1959b: 322–323).¹⁷

A 15. században, 1441-ben kaptak először a vilniusi, trakai és a kauzasi karaimok a nem zsidó népességgel megegyező jogokat IV. Kázmér (Casimir) litván nagyfejedelemtől (1440–1492).¹⁸ Ezáltal a karaimok személyi, vallási, jogi és kereskedelmi szabadságot élveztek. Minde mellett adóikat a rabbinita tanácson keresztül fizették egészen 1764-ig, valamint a 18. század elejéig katonai szolgálatot is teljesítettek a lengyel hadseregben (Harviainen 2003: 645–646).

A karaim közösségek életében jelentős változásokat hozott Lengyelország felosztása. Lengyelország első felosztásakor (1772) Galícia, s ezzel néhány karaimok lakta település is a Habsburg Birodalomhoz került. 1774-ben a Habsburg Birodalom uralkodója, Mária Terézia (1740–1780) keresztényeknek járó jogokat biztosított a galíciai karaimok számára, amiben fontos szerepet játszott a karaimok földművelő életmódja.¹⁹

Lengyelország második (1793) és harmadik felosztásakor (1795) a galíciai, a volhíniai és a krími területek az Orosz Birodalomhoz kerültek. Ez jelentős visszalépést jelentett a területen élő karaimok számára, mivel korábbi

¹⁶ Sabbat, vagyis szombat, a nyugalom napja a judaizmusban.

¹⁷ Harviainen (2003: 644–645) úgy véli, a troki karaim közösség nem a Krímből, hanem Halicsból vándorolt el, vagyis a troki közösség nem egyenes leszármazottja a krími közösségnek. Shapira legfrissebb tanulmányában azonban egy fordított irányú vándorlás elméletét veti fel, vagyis a vándorlás Litvániából történt Krím területére (2013: 148–152, 179).

¹⁸ Kázmér 1447-től 1492-ig lengyel király is volt.

¹⁹ Az Orosz Birodalomban élő karaimok 1863-ban nyerték el a keresztényekkel egyenlő polgárjogokat, míg a rabbiniták csak az 1917-es forradalom után kapták meg azokat (Harviainen 2003: 650).

kedvező helyzetük megszűnt. Az Orosz Birodalomban a karaim közösség már nem élvezte a korábbi kiváltságokat, egy része lett a kb. félmillió zsidó „tömegnek”, ami az oroszok zsidóellenes politikáját tekintve negatívan hatott a karaimok életére, többek között mivel a zsidók, és így a karaimok 1794-ben kétszer olyan magas fejadót fizettek, mint a keresztények.

A karaimok, helyzetük javítása érdekében küldöttséget küldtek Szentpétervárra 1795-ben. A küldöttség elérte, hogy az orosz fennhatóság alatt élő karaim lakoságnak ne kelljen kétszeres adót fizetnie, illetve biztosították számukra a tulajdonhoz, az ingatlanhoz való jogot. Az oroszok később, 1827-ben, kiterjesztették a katonai szolgálatot a zsidó lakosságra is, ami alól a karaimoknak egy küldöttség és némi befolyásos ismeretség révén sikerült kivonniuk, valamint adófizetéssel megváltaniuk magukat. 1828-ban ez a jog a litván és az ukrán területeken élő karaimokra is ki lett terjesztve (Harviainen 2003: 648–649).

1837-ben pedig megalapították a Karaim Egyházi Tanácsot, ami a zsidó adminisztratív szervektől való elszakadást jelentette. 1850-ben, Traikaiban egy másik tanács is alakult a korábbi lengyel és litván területeken élő karaimok számára (Harviainen 2003: 649).

A két világháború olyan területi változásokat hozott, mellyel a karaimok ismét más-más országok állampolgáraivá váltak. A második világháború végén a kelet-európai régió szovjet fennhatóság alá kerülésével mind a troki, mind a halicsi, mind a krími karaim közösségek életét a Szovjetunió politikája határozta meg (Harviainen 2003: 651–653). A szovjet hatalom vallásellenes és kisebbségi politikája hanyatlást hozott a közösség vallási életében, és hozzájárult a karaim nyelv veszélyeztetett helyzetbe kerüléséhez is. A Szovjetunió bukása azonban a karaim közösségek újbóli felvirágzását hozta. Újra megnyíltak a karaim imaházak, a *keneszák*, a karaimok konferenciákat szerveztek és újra elkezdték kiadni a történelmükkkel, kultúrájukkal, irodalmukkal, vallásukkal kapcsolatos anyagokat karaim és más nyelveken. A nyelv használatának újraélesztése és terjesztése érdekében a Svéd Intézet anyagi támogatásával minden évben Karaim Nyári Iskolát szerveznek.

A hit gyakorlásának színtere jelenleg is a *kenesza*, a közösség élén pedig a *háhán*, a vallási vezető áll. A hitük alapját képező bibliai szövegeket karaim fordításban már gyerekkorukban a *midrásban*, a karaim vallási iskolában elkezdik tanulni, melyet aztán kívülről elsajátítanak (Shapira 2003: 667).

A karaimok vallásos irodalma

A karaim vallásos irodalom két részre osztható, egyrészt vallási témájú versekre, melyekből Grzegorzewski (1903, 1917) és Munkácsi (1909) közölt halicsi nyelvjárásban, illetve Kowalski (1929) troki nyelvjárásban.²⁰ A Héber Bibliából készült fordítások teszik ki a vallásos irodalom másik részét. Az Ószövetség teljes fordítása azonban mindaddig még nem jelent meg karaim nyelven, csak részleteket közöltek belőle.²¹

A bibliafordítások jelentős szerepet töltek be a karaim közösségek életében. Ezek segítették a tagjait, hogy minél közelebb kerülhessenek az eredeti szent szöveg megértéséhez, melynek nyelve a bibliai héber volt. Továbbá a *keneszában* tartott szertartások során – habár nyelve a 19. század végéig héber volt – a *házzán*, a szertartások vezetője a héber nyelvű bibliai szövegeket karaimra fordítva olvasta fel (Firkavičiūtė 2003: 858–859).

A karaimok közösségében a hit gyakorlásának és a tudománynak a nyelve évszázadokon át a héber volt. Ennek megfelelően a vallásos és a tudományos irodalom lejegyzésére a héber ábécét használták, a maguk nyelvének igényeire szabva. Kialakult, egységes ortográfia azonban nem volt.²²

A 20. század folyamán a héber ábécé használata mindinkább kiszorult, helyette a latin betűs ábécét kezdték el használni a karaimok. A latin betűkkel írt szövegek egyrészt lengyeles ortográfiát (pl. a Szymon Firkowicz által 1935-ben kiadott imádságok) tükröznék, másrészt a litván ábécén alapulnak (pl. a Mykolas Firkovičius által megjelentett imádságos könyv, illetve a 2000-ben kiadott Salamon könyve).²³ Ezen kívül egyes szerzők tudományos átírást használtak a karaim szövegek kiadására (pl. Kowalski 1929, Jankowski 1997, illetve a jelen fejezetben használt átírás).

Szemelvények: halicsi karaim nyelven írt szöveg

A karaim bibliafordítások bemutatására a *Mózes éneke* címen ismert szöveg halicsi nyelvjárásban írt változatát tesszük közzé. Ez az ének gyakorlatilag az ószövetségi Második Törvénykönyv 32. fejezetének 1–43 sorig terjedő szakaszát jelenti.

²⁰ A legkorábbinak tartott karaim nyelvű szöveg egy 15. századi krími karaim himnusz, mely egy héber imakönyvben jelent meg 1528–29-ben Velencében (Zajaczkowski 1964: 793).

²¹ A megjelent és kéziratban megtalálható karaim bibliafordításokról, lásd: Olach 2013: 22–24.

²² Az egyéni különbségeket legjobban a lucki karaim nyelvjárásban írott levelek ábrázolják, lásd: Németh 2011. A halicsi karaim bibliafordítás írásbeli sajátosságairól, lásd: Olach 2013. A karaim ortográfiáról bővebben, lásd: Csató-Nathan 2007.

²³ A latin betűs ortográfia mellett, orosz hatásra, a cirill betűs írást is használták karaim szövegek lejegyzésére. Cirill betűs például a karaim-orosz-lengyel szótár is, lásd: Baskakov 1974.

A szöveg eredetije egy halicsi karaim hölgy, Amelija Abrahamowicz tulajdonát képező karaim Bibliában található. A kézirat valószínűleg a 19. században keletkezhetett, vagy legalább is akkor másolhatták a ma ismert szöveget, ami eredetileg héber betűkkel van írva, és az 596 oldalnyi kézirat 465–469. oldalán található.

Haazinu (JHA)

1. qulaq salinüz ey kekler da sezleyim daesitsin ol yer aytmaqların awzumnun yawar yamğur kibik aqilim benim ağar cıq kibik aytmağim benim kici yamğurlar kibik yasot ıstine da qoyu yamğurlar kibik keget ıstine ki necik semi bila hanin²⁴ cağırsam qotarıniz dağın siz de ulluğun tenrimiznin ol yaratuwzunun tigeldi isi anin ki bar yolları anin tere biladi inamlı tenridi ol da yoxtu awanliq alnında anin rasttı da tizdi ol

5. caypadi ezi ezin yişra'el indemediler uwulları anin uwulları qayam tenrinin da bu boldu ayıpları alarnin dor ters da tornaqsı adonayğamo teleyşiz bundiy telew ey nekes ulus da tiwil uslu muna oldu atan senin yoqtan bar etti

Mózes Éneke (Halicsi karaim)

1. FigyeljeteK, ó egek, hadd szóljak! És hallja meg a föld számnak szózatait! Essen, mint eső az én értelmem, csepegjen, mint harmat az én szózatom; mint apró esők a fűre, s mint sűrű esők a fűre! Mert, ahogy én az Úr nevét szólítom, hirdessétek ti is Istenünk nagyságát! A Teremtőnek tökéletes az ő munkája, mert minden útjai törvénnyel vannak! Hűségés Isten ő és nincs törvénytelenység öelőtte; igaz és egyenes ő!

5. Maga magát tette tönkre Izrael, nem nevezték az ő fiait az Örök Isten fiainak. És ez az ő szégyenük lett, az engedetlen és alattomos nemzedéké. Az Úrnak fizettek-e ilyen fizetiséggel, ó, naplopó és esztelen nép?! Íme, ő a

²⁴ A halicsi karaim szövegben előforduló *ha* 'Úr' alak a héber *hašem* 'A Név ('az Úr Neve')' kifejezés rövidítése.

seni ol yarattı seni da yıśra’el tizi-
di seni sađingın awaldađı kinlerni
eśinizni qoyunuz yillarına har bir
dornun sorgun atandan da anlatır
sana qartlarından da aytırlar sana
ileşkende yođargı tenri ıanlıqlarını
dorunda haplađahnın ayırđanında
adam ulanların turđuzdu ceklerin
ulusların sanıca uwullarının ki
iliśidi hanın ulusu anın ya’aqobdu
tiyis iliśi anın

10. yetkiligin berdi anar yerinde mid-
barnın da bos weren pusta orunda
qursadı anı bulutu bıla aqıllı anı to-
rahsı bıla abrađı anı haśđayahsı bıla
abrađanlay kiśi bebeyin kezinin necik
neśer acadı huyasın ezinin balaları iśti-
ne yilpıyđı yayadı qanatların aladı anı
eltdi anı qanatı iśtine alay ha yalđız
ezi kenderedi anı da yoytu birgeśine
anın yat tenri atlanđızdırdı anı biyik
orunları iśtine yemin da asadı bitis-
lerin tarlawnın da emizdirdi anar cıy-
bal squaladan da yaw aqmas squaladan
sarıyawın sıđirinin da śitin qoyun
yawı bıla qozularnın da qocqarlarnın
kitilgenlernin baśan da tegelernin ilk
yawları bıla budaynın da qanından
borlaların icersen qızıl wina

te Atyád, a semmiból hozott létre
téged, ő teremtett téged és meg-
alkotott téged, Izrael. Emlékezzél
meg a régi napokról; fordítsátok
figyelmeteket minden nemzedék
éveire! Kérdezd meg atyádat és
elmagyarázza néked, véneidet és
elmondják néked! Mikor a Ma-
gasságos Isten szétosztotta az or-
szágokat a „szétszóratás nemze-
dékében”; amikor szétválasztotta
az ember fiait, meghatározta a né-
pek határait fiainak száma szerint.
Mert az Úrnak osztályrésze az ő
népe, Jákob az ő neki járó része.

10. Bőséget adott neki a sivatagban,
és a sívár, puszta helyen körülvette
őt felhőjével, tanította őt törvényé-
vel, és óvta őt *isten*i felügyeletével,
ahogy az ember óvja a szeme fényét.
Mint a sas, mely felveri fészket, fi-
ókái felett összerenzen, kiterjeszti
szárnyait, felveszi őt, szárnyán fele-
meli őt. Úgy az Úr egyedül vezette
őt, és nem volt ővele idegen Isten.
Megjáratta őt a föld magaslatain, és
megetette a mezők termésével, és
megszoptatta őt mézzel a kősziklából
és olajjal a kovaszirtból²⁵, tehén vajá-
val, és juh zsíros tejével, bárányok és
Básánban²⁶ legelt kosok és kecskék
zsírjával, búza első termésével;²⁷ és
szőlők véréből fogsz inni vörösbort.

²⁵ A karaim kifejezés, *aqmas skala* nem szerepel ilyen formában egyik karaim szótárban sem. Az *aqmas* szó ‘vízhatlan, nem folyékony’ jelentéssel bír, míg a *sqala* jelentése ‘kő, kőszikla’ (Baskakov 1974: 58, 476).

²⁶ Termékeny terület a Jordán keleti partján, híres volt legelőiről és nyájairól.

²⁷ A karaim kifejezés a „búza első zsírját” jelenti eredetileg.

15. da semirdi yísra'el da terseydi semirdin bazgürdîn da kemişti tenrini ki yarattî anî da nekeslik qîldî yarlıgaslî yaratuwcusuna kinilediler anar da kinilikke keltirdiler ani qulluq etkenleri bila yat abaqlargâ yerenci isler bila acîrgandîrtîlar anî debexa ettiler saytanlargâ tiwil tenrige tenrilerge ki bilmeydiler alarnî yangî abaqlargâ ki yuwuq zamanan keldiler qorqmadîlar alardan atalarînzî siznin yaratuwcunu ki yarattî seni kemistin da unuttun tenrini yoqtan bar etiwcinî da kerdi ha da acîrgandî acîrgandîrmağîndan uwullarînin da qîzlarînin

20. da ayttî yasîrimen qîblalarîmnî alardan kerermen ne bolur songularî alarnî ki dor terstiler alar uwullar ki yoxtu inamlîq alarda alar kinilettiler meni qulluq etkenleri²⁸ bila tiwil tenrige acîrgandîrtîlar meni hec abaqları bila²⁹ da men kinelettiremen alarnî tiwil ulus bila ki keltirimen alar îstine sıysîz xanlîq da erklenirler alar îstine ki oldu ulusu kasdimin³⁰ nekes³¹ xanlîq bila acîrgandîrtîmen alarnî³² ki ot caqtî qağîrimdan menim da yandî tebendegî³³ gerge dey-

15. És meghízott Izrael, és megmakacsodott. Meghízta, elhájasodta. Elhagyta Istent, aki teremtette őt, és aljasságokat tett kegyes Teremtőjével szemben. Féltekennyé tették őt, és féltekenységbe vitték őt idegen bálványoknak tett szolgálatukkal, utálatos dolgokkal bosszantották őt. Ördögöknek áldoztak, nem Istennek; isteneknek, akiket nem ismertek; új bálványoknak, akik a közelmúltból jöttek, nem félték tőlük a ti atyáitok. A Teremtőt, aki teremtett téged, elhagyta; és elfeledted Istent, a semmiből teremtőt. És látta az Úr, és megharagudott bosszúságában fiaira és lányaira.

20. És mondta: Elrejttem *isten*i szímet előlük, meglátom, mi lesz az ő végük? Mert engedetlen nemzedék ők, fiak, akikben nincs hűség! Féltekennyé tettek engem *azzal*, hogy nem istent szolgáltak, bosszantottak engem a jelentéktelen bálványaikkal, és én féltekennyé teszem őket nem-néppel, mert tisztéletlen népet hozok rájuk, és uralkodni fognak rajtuk ők, mert ők a káldeusok népe. Gyáva nemzettel bosszantom őket. Mert tűz lobbant fel az én haragom-

²⁸ Ez betoldás, a héber eredetiben nem szerepel.

²⁹ Interpretáció. Az eredeti szövegben az *abak* „bálvány” helyén „gőz, pára, lehellet, semmiség” jelentésű szó áll.

³⁰ *kasdimli* (h) „kháldeus” (Baskakov 1974: 296). A tö, *kasim* és *kasdim* nincs felvéve a szótár adatai közé.

³¹ Perzsa eredetű szó, a szótár szerint csak a halicsi nyelvjárásból adatható, jelentése: „gyáva, megvetett” (Baskakov 1974: 421).

³² Betoldás, az eredeti szövegben ez a rész nem szerepel: *ki keltirimen alar îstine sıysîz xanlık daerklenirler alar îstine ki oldu ulusu kasdimin*.

³³ *tebe* halicsi alak, jelentése: felső (része valaminek) (Baskakov 1974: 560), *tebengi*: halicsi alak, jelentése: alsó (része valaminek) (Baskakov 1974: 560).

in da ertedi yerni da bitişin anın da yalınladı bunyatların tawların taş etimen alar ıstine bar tirlı yamanların oqlarınmı tavusumen alarda qızuwların acılıqnın da asağanların qusunun da kesmeğin acı eletnin da tişin yaman kiyiklernin iydirimen alarda qaçıri bila yılanların tartılıwularının topraqnın

25. tisqaridan tuw eter qılıci dusmannın da xudzuralardan eger astransalar alarda qorquwu eletnin dağın yigitni dağın boy qızni emedoğan ulannı pir kişi bila aytım taraflarda tozdurumen alarnı eksitimen adam indelmekten sağınların alarnın ancaq acırgandıрмаğından dusmannın qorqamen mağat tanığizsizlanırlar tar beriwçileri alarnın ki yuwuktular aytma tanmaq sez alnımda menim mağat aytırlar qolumuz biznin kicli di da tiwil ha qıldı bar bunu yısa'elge ki xanlıq taspolğan keneşli alar da yoxtu alarda aqıl yezeli uslu bolsıydılar anlağıydılar bunu eslerin qoyğıydılar songularına yısa'elnin nendiy asayışlıq bolur alarga cıqsalar ol icinci galuttan

30. necik quwadı hali bir dusman minni yısa'elden daekew qactıradılar timenni ezge tişli tiwil ki yaratıwularını alarnın sattı alarnı galutqa da ha cıgara berdi alarnı ki tiwildi yaratıwucumuz kibik yaratıwularını alarnın da dusmanlarımız biznin ezleri tereçiler ki borlalığındandı sedomnun bor-

ban és égett a pokol fenekéig; és felégette a földet és annak termését, és lángra lobbantotta a hegyek alapjait. Mindenféle veszedelmet halmozok rájuk, nyilaimat mind rájuk lövöm ki. Éhség haragját, madarak raját, keserű pestis csapását és gonosz vadak fogait is rájuk küldöm, a porban csúszóknak, kígyóknak mérgével *együtt*.

25. Kívül ellenség kardja vág, és a szobákban, ha elrejtőznének, közöttük a pestis félelme: mind az ifjat, mind a szüzet, a csecsszopót a vénemberrel. *Azt* mondtam: mindenfelé szétszórom őket, eltörlöm emlékezetüket az embernek nevezettek közül. Csak az ellenség haragjától félek, nehogy félreértsék az ő elnyomói - mert közel vannak ahhoz, hogy istenkáromlást kövessenek el előttem -, nehogy *azt* mondják: A mi kezünk erős, és nem az Úr cselekedte mindezt Izraellel. Mert tanácsvesztett nemzet ők, és nincs bennük értelem. Bárha eszesek volnának, megértenék ezt, figyelmüket Izrael végére fordítanák, hogy milyen öröm lesz az ő számukra, ha kijutnak a harmadik száműzetésből!

30. Hogyan űz most egy ellenség ezret Izraelből, és kettő megfutamít tízezret? Nem másképp, *mint* hogy az ő Teremtőjük száműzte őket, és az Úr kiszolgáltatta őket. Mert a Teremtőjük nem olyan, mint a mi Teremtőnk; és ellenségeink maguk a bírák. Mert Szodoma szőlőskertjéből és Gomora

lalıqları alarnın da tarlawlarından
'amorahnın borlaları alarnın uw
borlalar acı solqunlar alarğa qaçı
acdağalarnın winaları alarnın da
uwu acdağalarnın sawağatsız muna
ol astralgandı birgeme benim mo-
horlangandı yaznalarımda

35. benimdi ec almaq da ya-
man telew teleme dusmanlarına
yişra'elnin tayğan waçtta ayaqları
alarnın ki yuwuqtu zawal waçtları
alarnın da tez keleşi waçtta kelir
yaman telewleri alarğa ki yarğu
yarar ha ulusun ezinin da qulları
icin fasman eter ki kerse ki tigendi
çal da yoçtu mal anı tuwar da aytır
qaydadı tenrileri alarnın yaratuw-
cu ki isanırediler anar ki yawın
debexalarınin asarediler icerediler
winasın neseklerinin tursunlar da
bolussunlar şizge bolsun şiznin
iştine siyinc keriniz haligine ki
menmen menmen ol da yoçtu ezge
tenri birgeme benim men eltirsem
da tırgizemen kessem da men
onğaltamen da yoçtu qudratımdan
benim qutqaruwcu

40. ki ketiremen keklerge qudratım-
nı da aytamen qayam menmen
dunyağa deyin kertiden itilermen
ılrawuğun qılıcımın da tutar tere-
ni qudratım benim qaytarımen ec
tar beriwcilerime da dusmanlarıma
yaman telew telermen esirtimen
oqlarımni qandan da qılıcım me-
nim tawusur bar tenni begewrer
qanıdan qırannın da yeşirnin ilk
eclerinden dusmannın sarnanız

mezóiból való az ő szőlőkertjük,
és szőlőjük mérges szőlő, kese-
rű fürtök számukra. Sárkányok
dúhe az ő boruk, és sárkányok
kegyetlen mérge. Íme, ez nálam
van elrejtve, lepecsételve kincs-
tárimban.

35. Enyém a bosszúállás és a csú-
nyán megfizetés Izrael ellenségei-
nek, amikor lábuk megbotlik; mert
közel van a pusztulásuk ideje, és a
közeljövőben rossz fizetések jön-
nek rájuk. Mert megítéli az Úr az ő
saját népét, és megszánja az ő szol-
gáit, amikor látja, hogy elfogyott
a lehetőség, és nincs vagyon vagy
jószág. És *ezt* mondja: Hol az ő
istenük? A Teremtő, akiben hittek,
akik ették az áldozataik kövérjét,
itták az italáldozatuk borát? Kelje-
nek fel és segítsenek nektek, legye-
nek felettetek menedék! Lássátok
most, hogy én vagyok, én vagyok
ő, és nincs más Isten mellett! Én
ölök és elevenítek, vágok és gyó-
gyítok én, és nincs, aki az én *isteni*
kezemtől megszabadítana.

40. Mert felemelem az égre az *isteni*
kezemet, és *ezt* mondom: Bizony,
Örökkévaló vagyok én a világ vé-
géig! Igazán fenem kardom élet és
törvénykezéshez fog *isteni* kezem:
bosszút állok elnyomóimon és el-
lenségeimnek csúnyán megfizetek.
Megrészegítem nyilaimat vérrel, és
kardom minden húst meg fog enni,
szomját oltja holtak és foglyok vé-
réből, az ellenség első bosszújából.

חַן לִיִּלְקַלּוּ אֶלּוּסוּ אֲנִיִּן שִׁיז עַי יִיִסְרָאֵל
כִּי קַנְיִן קִלְלָרִינִיִּן עַד אֲלִיר דַּא עַד
קַיִטָרִיר תַּר בֵּרִיִּוְעִילֵרִינֵה דַא בִּוִּסְטִיר
יַזְיָגִיִּן יֵרִינִיִּן דַּא אֶלּוּסֻנֻן

Magasztaljatok, nemzetek, az ő
népe, ti, ó, Izrael! Mert megbosszul-
ja szolgálóinak vérét, és bosszút áll az
elnyomóin, és megbocsájtja földjé-
nek és népének bűneit!

A történeti és a mai török népek vallását tekintve a judaizmus nem tekinthető széles körben elterjedt vallásnak. Földrajzi szempontból, az iszlámmal összehasonlítva, egy szűk területre, főként a Krímre, majd elvándorlással a mai Lengyelország, Litvánia és Ukrajna néhány településére korlátozódik. A judaizmus török nyelvű képviselői mind a kipszak nyelvág nyugati csoportjába tartoznak.

A rabbinita krimcsak nép már nem, a karaitizmus követői, a karaimok viszont a mai napig gyakorolják vallásukat. Zárt, más vallású népekkel a modern időkig nem keveredő népcsoportokról lévén szó, a judaizmus hatása más török népek nyelvére, vallására, kulturális életére nem jelentős. Ugyanakkor a karaimok esetében állíthatjuk, hogy vallásuk, valamint az ószövegségi szövegek karaim nyelvre történő fordításának hagyománya nagyon fontos szerepet játszott nyelvük megőrzésében.

Ugyan a török népek életére nem, de a nem török nyelvű karaita közösségek szellemi életére a karaim gondolkodók, pl. Mordeháj ben Niszán (†1709) nagy hatással voltak.³⁴ A 17–18. században a karaitizmus központja áttevődött Kelet-Európába, a karaim közösségek lakhelyére. A karaita szellemi élet számos alkotása megjelent, ezek a karaitizmus mai kutatásának fontos forrásai.³⁵

A karaim nyelvű folyóiratok (pl. *Karaj Awazy*, *Myśl Karaimska*), az imakönyvek (pl. *Koltchalar*) és kéziratok pedig kiváló alapot nyújtanak a karaim nyelv kutatásához, mely a turkológiában több szempontból is jelentőséggel bír.³⁶ Egyrészt számos archaikus vonást őriz a nyelv, ami

³⁴ Ő volt az a karaim gondolkodó, akivel a karaimok iránti tudományos érdeklődés kezdetén a 17. században a nyugati tudósok, pl. a leideni Jacob Trigland (1652–1705), kapcsolatba léptek. Trigland kérdéseire válaszolva írta meg a *Dod Mordekhai* 'Mordeháj nagybácsi' című munkáját (Heller-Nemoy 1973: 773).

³⁵ A Pinachas Malecki (1854–1928) által összeállított *siddur*, azaz imakönyv, mely Vilniusban 1890 és 1893 közt jelent meg négy kötetben, azóta is modellként szolgál a karaita imakönyvek összeállításában (Shapira 2003: 674–675, Walfish 2003: 942).

³⁶ A *Karaj Awazy* (Karaim hang) című folyóiratot Alexander Mardkowicz (1875–1944) szerkesztette és jelentette meg Luckban 1931 és 1939 közt. A *Myśl Karaimska* (Karaim gondolat) című folyóiratot a karaim származású neves turkológusok, Seraja Szapszal (1873–1961) és Ananiasz Zajackowski (1903–1970) alapították és 1924–1939 közt jelent meg (Shapira 2003: 677). A *Koltchalar* (Imák) című lengyel és karaim kétnyelvű imagyűjteményt Szymon Firkowicz (1897–1982) szerkesztésében 1935-ben adták ki Vilniusban.

a többi török nyelvtől évszázadokkal ezelőtt történt elkülönülés eredménye. Másrészt a karaim nyelvű szövegek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a közép-kipcsak nyelvemlékekkel, elsősorban az örmény-kipcsak források³⁷ és a *Codex Cumanicus* nyelvével.³⁸ Ezáltal a karaim nyelv kutatása hozzájárul a kipcsak nyelvek történetének feltáráshoz. A karaim kutatások által többet tudhatunk meg a Magyar Királyság területére a 13. század folyamán betelepült kunok nyelvéről, és értékes adatokat szolgáltatnak a magyar nyelv török eredetű szavainak kutatásához is.

Felhasznált irodalom

- Balogh L. (2009): A kazárok zsidó hitre térése. In: Balogh L., Kovács Sz. (szerk.) *Tértés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Budapest. 53–65.
- Baskakov, N. A. et al. (red.) (1974): *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*. Moskva.
- Benisch, A. (1856): *The travels of rabbi Petachia of Ratisbon*. London.
- Berta, Á. (1998): Middle Kipchak. In: Csató, É. Á., Johanson, L. (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York. 158–165.
- Csató, É. Á. (2006): The Karaims. The smallest group of Turkic-speaking people. In: Çagatay, E. (ed.) *The Turkic speaking world. 2000 years of art and culture from Inner Asia to the Balkans*. Munich. 384–403.
- Csató, É. Á. - Nathan, D. (2007): Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities. In: Austin, P. K. (ed.) *Language documentation and description 4*. London. 207–230.
- De Lange, N. (1996): *A zsidó világ atlasza*. Budapest.
- Erdal, M.-Ianbay, I. (2000): The Krimchak Book of Miracles and Wonders. *Mediterranean Language Review 2000/12*. 39-141.
- Erdal, M. (2002): Relativisation in Krymchak. In: Demir, N., Turan, F. (eds.) *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson*. Ankara. 117–136.
- Firkavičiūtė, K. (2003): The musical heritage of Lithuania's Karaims. In: Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden-Boston. 855–871
- Firkowicz, S. (1935): *Koltchalar. Krótkie modlitwy karaimskie*. Vilnius.
- Gil, M. (2003): The origins of the Karaites. In: Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden-Boston. 73–118.
- Golden, P. (1980): *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. Volume 1. Budapest.
- Golden, P. (1990): The peoples of the south Russian steppes. In: Sinor, D. (ed.) *The Cambridge History of Early Inner Asia*. 256–284.

³⁷ Az 13-17. században a Krímen élő, keresztény nép által ránk maradt, örmény írással írt, kipcsak-török nyelvet tükröző források (Pritsak 1959a: 81, Berta 1998: 158).

³⁸ A *Codex Cumanicus*-ra vonatkozóan, lásd a *Latin kereszténység a török népeknél* című tanulmányt e kötetben.

- Golden, P. (1998): Religion among the Qıpçaqs of Medieval Eurasia. *Central Asiatic Journal* 42. 180–237.
- Golden, P. (2007): The conversion of the Khazars to Judaism. In: Golden, P. B., Ben-Shammai, H., Róna-Tas, A. (eds.) *The World of the Khazars. New perspectives. Selected papers from the 1999 Jerusalem International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Leiden-Boston. 123–162.
- Grzegorzewski, J. (1903): Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien. Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitischen Sprache in Halicz. *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse* 146, 1–80.
- Grzegorzewski, J. (1917): Caraimica: Język Łach-Karaitów: Narzecze południowe (łucko-halickie). *Rocznik Orientalistyczny* 1–2, 252–296.
- Harviainen, T. (2003): The Karaites in Eastern Europe and the Crimea: An overview. In: Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden-Boston. 633–655.
- Heller, J. E. - Nemoy, L. (1973²): Karaites. In: Berenbaum, Michael & Skolnik, Fred (eds.) *Encyclopaedia Judaica*. Volume 10 (Jes – Lei). Jerusalem. 761–781.
- Ianbay, I. - Erdal, M. (1998): The Krymchak translation of a *Targum Šeni* of the Book of Ruth. *Mediterranean Language Review* 10. 1–53.
- Jankowski, H. (1997): A Bible translation into the Northern Crimean dialect of Karaim. *Studia Orientalia* 82. 1–84.
- Johanson, L. (1998): History of Turkic. In: Csató, É. Á., Johanson, L. (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York. 81–125.
- Kaja, I. S. (1926): Qrı̇mçaklar qrı̇mda ve oqları işleri. *Oqu işleri* 8-10.
- Kaja, I. S. (1928): *Qrı̇mçaq balalar ıçyn ana tilinde alefbet ve oquv kitabı*. Simferopol.
- Kaja, I. S. (1930): *Oquv kitabı Qrı̇mçaq mektebelerinin ekinçi sınıfına maxxsus*. Simferopol.
- Karesh, S.-Hurvitz, M. M. (2006): *Encyclopedia of Judaism*. New York.
- Kizilov, M. (2009): The Krymchaks: current state of the community. In: Chlenov, M. (ed.) *Euro-Asian Jewish Yearbook – 5768 (2007/2008)*. Moscow. 65–89.
- Kowalski, T. (1929): *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków.
- Moskovitz, W. (2007²): Krimchak Language. In: Berenbaum, M., Skolnik, F. (eds.) *Encyclopaedia Judaica*. Volume 12. Detroit. 357.
- Munkácsi, B. (1909): Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen. *Keleti Szemle* 10. 185–210.
- Németh, M. (2011): *Unknown Lutsk Karaim letters in Hebrew script (19th–20th centuries). A critical edition*. Kraków.
- Olach, Zs. (2013): *A Halich Karaim translation of Hebrew biblical texts*. Wiesbaden.
- Oláh J. (2005): *Judaisztika*. Budapest.
- Polinsky, M. S. (1991): The Krymchaks: History and texts. *Ural-Altäische Jahrbücher* 63. 123–154.
- Polinsky, M. S. (1992): Crimean Tatar and Krymchak, classification and description. *The Non-Slavic Languages of the USSR*. 157–188.
- Pritsak, O. (1959a): Das Kiptschakische. In: Deny, J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden. 74–87.
- Pritsak, O. (1959b): Das Karaimische. In: Deny, J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden. 318–340.
- Shapira, D. (2003): The Turkic languages and literatures of the East European Karaites.

- In: Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden- Boston. 657–707.
- Shapira, D. (2013): The Karaim translation of the Book of Nehemia copied in the 17th century's Crimea and printed in 1840/1841 at Gözleve, on the copyist of the manuscript, and some related issues. *Karaite Archives* 1.132–198.
- Spitzer, S. J.–Komoróczy G. (2003): *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest.
- Walfish, B. D. (2003): Karaite press and printing. In: Polliack, M. (ed.) *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden-Boston. 925–959.
- Zajączkowski, A. (1964): Die karaimische Literatur. In: Bazin, L. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 2. Wiesbaden. 793–801.
- Zajączkowski, W. (1961): Die arabischen und neupersischen Lehnwörter im Karaimischen. *Folia Orientalia* 3. 177–212.
- Zand, M. - Kharuv, D. (2007²): Krimchaks. In: Berenbaum, M., Skolnik, F. (eds.) *Encyclopedia Judaica*. Volume 12. Detroit. 357–360.
- Zenker, J. T. (1866-1876): *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*. Leipzig.